

Nâzım Hikmet ile Mahmûd Dervîş'in Şiirlerindeki Direniş Temasının Karşılaştırmalı Edebiyat Bağlamında İncelenmesi

Examining the Theme of Resistance in the Poems of Nâzım Hikmet and Mahmoud Darwish in the Context of Comparative Literature

Fatma Zehra MISIR*^{ORCID} & Salih TUR **^{ORCID}

*Öğr. Gör., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Uşak, Türkiye.

E-mail: fatma.misir@usak.edu.tr

^{ORCID}<https://orcid.org/0000-0002-6717-6700>

** Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Şanlıurfa, Türkiye.

E-mail: stur@harran.edu.tr

^{ORCID}<https://orcid.org/0000-0003-4255-6675>

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:

Fatma Zehra MISIR.

Öğr. Gör., Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Uşak, Türkiye.

Submission/Başvuru:

30 Eylül/September 2023

Acceptance /Kabul:

02 Aralık/December 2023

Citation/Atf:

MISIR, Fatma Zehra ve Salih TUR, "Nâzım Hikmet ile Mahmûd Dervîş'in Şiirlerindeki Direniş Temasının Karşılaştırmalı Edebiyat Bağlamında İncelenmesi." *Istanbul Journal of Arabic Studies (ISTANBULJAS)* 6, no. 2 (2023): 185-217.

Öz

Karşılaştırmalı Edebiyat bilimi son zamanlarda akademik çalışmalarda sıkça başvurulan bir alan olmuştur. Farklı ırk ve kültürde yetişmiş yazar, şair ya da farklı dillerde yazılmış metinlerin ya da sözlü edebiyat ürünü olan eserlerin karşılaştırılmasının yapılması edebiyat bilimine varsıl bir kimlik kazandırmıştır. Karşılaştırmalı Edebiyat genel anlamıyla farklı dil ve kültüre ait eserler arasındaki benzerlik ve farklılıkları tespit etmektir. Bu çalışmada Nazım Hikmet ve Mahmûd Dervîş'in direniş temasını işledikleri şiirlerinin karşılaştırılması yapılacaktır. Her iki şair de ideolojileri uğruna şiirleriyle mücadele etmişlerdir. Küçük yaşlardan itibaren yaşadıkları coğrafyadaki düzeni bozan güçlere karşı şiirleri ile direniş mücadelesi vermişlerdir. Farklı millet ve kültürlerde neşet etmelerine rağmen her iki şairin de karakter yapıları benzer, yaşam şartları birbirine çok yakın ve ideolojileri aynıdır. Mahmûd Dervîş ideolojik olarak Nâzım Hikmet'ten etkilenmiş bir şairdir. Nitekim "Filistin'in Nâzım Hikmet'i Mahmûd Dervîş'tir" sözü edebiyat dünyasında sıkça rastlanılan bir söylevidir. Bu çalışmanın amacı; iki şairin kaleme aldığı direniş temalı şiirleri incelenerek karşılaştırmalı edebiyat alanına ilgi duyan araştırmacılara farklı bir bakış açısı kazandırmaktır. Çalışmanın giriş kısmında karşılaştırılmalı edebiyat hakkında bilgi verilmiş; daha sonra iki şairin hayatı ve eserleri farklı başlıklar altında incelenmiş, son bölümde ise şiirlerinde ele aldıkları "direniş" teması karşılaştırılmıştır. Sonuç kısmında ise şairlerin ve kaleme aldıkları şiirlerin benzerlik ve farklılık gösteren yönleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı Edebiyat, Şiir, Benzerlik, Farklılık, Direniş.

Abstract

Comparative Literature has recently become a frequently used field in academic studies. Comparing writers, poets from different races and cultures, or texts written in different languages, or works of oral literature has given the science of literature a rich identity. Comparative Literature in general terms is to identify the similarities and differences between works of different languages and cultures. The poets whose poems will be compared literary in this study are Nâzım Hikmet and Mahmoud Darwish. Both poets are among the pioneers of modern poetry who lived in the same century. They fought for their ideology with their poetry. Their common subject in this study is "Resistance." From a very young age, they have struggled to resist the forces that disrupt the order in the geography they live in, with their poems. Although they have different races and grew up in different cultures, Nâzım Hikmet and Mahmoud Darwish's character structures are similar, their living conditions are very close to each other and their ideologies are the same. Because their lives are so similar, it is said in the literary world that "Palestine's Nâzım Hikmet is Mahmoud Darwish". In this study, it is aimed to give a different perspective to researchers who will work in the field of comparative literature by examining the poems about resistance of two poets whose lives are similar. In the introduction part of the study, information about comparative literature is given. Then, the lives and works of the two poets were processed under different headings, and in the last chapter, the theme of "Resistance", the common subject they discussed in their poems, was examined comparatively. Finally, similar and different aspects of the two poets are stated in the conclusion.

Keywords: Comparative Literature, Poetry, Similarity, Difference, Resistance.

Extended Abstract

As in every field of science, new research, approaches and theories are developing day by day in the field of literature. Just as it is natural for people of different races and cultures to be influenced by each other, it is also normal for intellectuals in the field of literature to influence each other. As a result of these interactions, similarities of thought, idea, theme, style, motif, form or character can be seen in the works of different nations.

Comparison is a mental activity that is practiced in hundreds of forms in daily life. Comparing a person with another person, a restaurant with another restaurant, a city with another city is a common action. Comparison outside of daily life, that is, in intellectual life, generally forms the connection between objects and feelings-thoughts and manifests itself as a form of association between them. Therefore, it can be said that the term comparison is the basic activity of human thought. The expression "comparison" comes from the word "comparativus", which is used in English literature and has its origins in Latin. So much so that Kamil Aydın claims that this word dates back to Shakespeare.

In general, the term Comparative Literature can be said to be a method that investigates whether the resulting work is formed with different relationships and connections, not while the text is being created, but after it is created. Therefore, first of all, it should be known that comparative literature is not a field that includes studies that are the result of some comparisons between different literary texts. It is

to examine two different texts within certain literary limits, from certain perspectives and methods. Comparative literature is a way of thinking rather than the literature of a country. It is the comparison of different literatures from different perspectives and the investigation of their common or different aspects. Moreover, even if the authors of the compared literatures did not live in the same era, their commonalities and interesting rapprochements with each other are revealed in the text. Therefore, it is possible to deduce that comparative literature is the name of literary research and efforts that require determining the closeness of two literary disciplines, the ways they are influenced by each other, and the relationships transferred from one generation to another, from one country to another, from one continent to another, from one culture to other cultures.

The aim of comparative literature is to identify the similarities and differences in literary works and to reveal the factors that cause these similarities and differences. Such an effort aims to reveal the relationships in the literatures of different nations; makes comparisons in terms of thematic and technical aspects. Studies in the field of comparative literature present the image of a nation and try to recognize and follow a movement or phenomenon in the literature of different nations. It investigates how they are simultaneously affected and undertakes the task of determining the means and those responsible for this relationship between two different literatures, whether through translated texts or individuals, travelers, missionaries, exiles or warriors. In other words, comparative literature studies is the science of examining different periods, different writers or poets, and different literary works in order to nourish analytical thinking. Thus, national literatures are carried to the international dimension. A study in the field of comparative literature provides not only a knowledge of foreign literature, but also a better recognition of domestic literature. Therefore, local literature can be evaluated better and more clearly because it carries the characteristics of other literature.

Nazım Hikmet, one of the poets in the article, is of Turkish origin and was born in Thessaloniki. He completed his primary school education in Istanbul. Although he graduated from Heybeliada Naval School and became a deck officer, he had to leave the army due to health reasons. While Istanbul was under occupation and he went to Ankara with some of his friends, he was under the influence of the socialist thoughts of the pro-Soviet Spartacus in Inebolu. From Bolu, where he was appointed as a teacher, he went to Moscow via Batumi with his close friend Vala Nurettin. He studied social science and economics at the Communist University of the Toilers of the East. He came to Turkey secretly in 1924 and started working in the magazine "Aydınlık", which was the communication tool of the Turkish Workers and Peasants Socialist Party. When he learned that the police were watching him while he was

attending the congress of the Communist Party of Turkey, he went to Izmir. After his trial in the independence courts, he was sentenced to 15 years in prison and fled to Moscow again. While entering Turkey to benefit from the amnesty in 1928, he was caught and imprisoned for a while. He was imprisoned for 1.5 years due to the lawsuits filed against him in 1932, and was later acquitted by taking advantage of the amnesty. In 1938, he was sentenced to a total of 28 years in prison for two cases in which he was tried for allegedly inciting the army to revolution. He was released after 12 years and 7 months, thanks to the amnesty law enacted in July 1950. He was stripped of his Turkish citizenship in August 1951.

Nazım Hikmet's life was always filled with struggle and resistance. He always defended his ideology with the poems he wrote in epic style against the Zionist regimes. He was the first poet of his time to reflect the atmosphere of revolution in his poems.

Another poet of the article is Mahmoud Darwish. The poet, of Arab origin, was born on the eastern side of Akka. He was introduced to literature through the interest of his eldest brother in his family, who had nine siblings with him, in literature. Mahmoud Darwish immigrated to Lebanon with his family when he was seven years old because his village was under siege during the Israeli occupation. He returned to his hometown after the occupation, but could not find his hometown. He began to translate and write articles in the al-Raqqa newspaper, which belongs to the Israeli communist party. He responded to Israel's atrocities with his poems and talked about this problem everywhere he went. After high school education, he moved to Haifa in 1961; he was arrested the same year and spent two weeks in prison. He was sentenced to prison four more times until he went to Moscow. In 1982, Israeli Christian Phalangist militias attacked Palestinian refugee camps in the southern region of Beirut, forcing Mahmoud Darwish to leave Beirut. Mahmoud Darwish went first to Damascus and then to Tunisia. He returned to Palestine in 1994. He lived in Ramallah and Amman, which were under constant siege by Israel. Like Nazım Hikmet, Mahmoud Darwish defended his ideology and his homeland against the opposing forces with his poems, and called the people to resistance with his poems. He always lived his life with resistance. The subject discussed in the article is the subject of "resistance", which is the common subject of the two poets in their poems. Two poets with the same living conditions dealt with the issue of resistance in a similar way.

Nâzım Hikmet ile Mahmûd Dervîş'in Şiirlerindeki Direniş Temasının Karşılaştırmalı Edebiyat Bağlamında İncelenmesi

GİRİŞ

Hem bir sanat hem de bir bilim dalı olan edebiyat alanında geçmişten günümüze yeni yaklaşımlar, incelemeler ve teoriler gelişmektedir. Farklı kültürlerde yetişmiş insanların karşılıklı etkileşimde olmaları ne kadar olağansa, edebiyat alanındaki aydınların birbirlerini etkilemeleri de o kadar doğaldır. Böyle etkileşimlerin sonucunda ise farklı ulusların eserlerinde, konu, düşünce, biçim, biçem, motif, ya da karakter benzerliklerini görmek mümkündür.¹

Günlük hayatta karşılaştırma terimini sıkça kullanırız. Bir insanı diğeriyle, bir şehri başka bir şehirle, bir restoranın yemeğini başka bir restoranla karşılaştırılması gibi. Entelektüel yaşamdaki karşılaştırma da ise genelde nesnelere ile duygu ve düşünceler arasındaki ilişkiyi oluşturarak kendini gösterir. Bundan dolayı karşılaştırma terimi için insan düşüncesinin yaptığı temel aktivite denilebilir.²

Karşılaştırmalı Edebiyat terimi için genel anlamda, eserin farklı etkileşim ve bağlantılar ile oluşup oluşmadığını inceleyen bir yöntem olduğu söylenebilir.³ Bundan dolayı öncelikle karşılaştırmalı edebiyatın birbirinden farklı olan edebi metinler arasındaki birtakım gelişigüzel karşılaştırmaların sonucu olan bir alan olmadığı bilinmelidir. İki farklı eserde edebi sınırlar çerçevesinde ve belli yöntem ve bakış açıları ile inceleme yapmaktır. Temelde farklı kültürlerle sahip insanlar arasındaki edebi ilişkileri, ortaklıkları, benzerlikleri farklılıkları ortaya çıkaran ve içeriği edebiyatla ilgili olan şeyleri araştırıp incelemeyi amaçlayan entelektüel bir yöntemdir. Karşılaştırmalı edebiyat terimi Fransa'da 20. yüzyılda kullanılmaya başlanmış; bu alan üzerinde araştırma yapan kişiye de "karşılaştırmacı (comparatiste)" denmiştir.⁴ Karşılaştırmalı edebiyatın ne olduğunu daha iyi anlamak için bazı ediplerin ortaya koyduğu tanımlara değinmek iyi olacaktır.

Goethe'nin⁵ karşılaştırmalı edebiyat tanımı şöyledir: "*Ulusların hemen hemen hepsi bazı zamanlar kendinden farklı olana ilgi duymuş ve onu kendine çekip tüm farklı olanları evrensel bir hoşgörü potasında eritmiştir. Bundan dolayı Bilim*

¹ Senem Üstün Kaya, *Edebiyatta Sonsuz Bir Serüven: Karşılaştırmalı Edebiyat* (Ankara: Gece Akademi Yay., 2019), 9.

² İrfan Atalay, *Karşılaştırmalı Edebiyat* (İstanbul: Hiper Yay., 2019), 17-18.

³ Atalay, *Karşılaştırmalı Edebiyat*, 17.

⁴ Yves Chevrel, *La Littérature Comparée* (Paris: Puf, 1989), 7; Atalay, *Karşılaştırmalı Edebiyat*, 21.

⁵ Alman bilgin, edebiyatçı, ressam ve siyasetçi.

adamlarının birbirlerini anlayıp bir eseri diğeriyle karşılaştırma eylemleri, kesinlikle yeni bir olgu değildir...”⁶

Fransız yazar Van Tieghem ise bu terimi “uluslararası geçiş noktası ve edebiyattaki zaruri hareket” olarak tanımlar.⁷ Robert Escarpit karşılaştırmalı edebiyatı “farklı olmanın bilimi”⁸ olarak adlandırırken, Fransız yazar Daniel-Henri Pegeaux, “başkasının bilimi” olarak tanımlar.⁹ Buna göre kimi karşılaştırmacılar karşılaştırmalı edebiyatı salt bir bilim olarak görürken, kimileri ise onu bilimin bir dalı olarak görür.¹⁰

Fransa’da edebi karşılaştırmacılar olarak bilinen, Claude Pichois, Pierre Brunel ve André Michel Rousseau’nun ortak olarak 1967 yılında yayınladıkları “Karşılaştırmalı Edebiyat Nedir?” adlı eserdeki tanımları şöyledir: “Karşılaştırmalı edebiyat, birden fazla farklı dil, kültür ya da geleneğin bir parçası olan edebi içerikli eser veya olgular arasında zamansal yakınlık ve uzaklıkları da göz önüne alarak, ortaklık, benzerlik, etkilenme yollarının araştırılmasıyla bunların farklı bir şekilde ifade edilip edilmediğini göstermeye çalışan edebiyat akımıdır.”¹¹

Karşılaştırmalı Edebiyatın günümüzde nasıl tanımlandığına bakılacak olursa, çağdaş karşılaştırmacı Susan Bassnett’in tanımı örnek verilebilir: “Edebiyatın bu türü, kültürler arası metinleri inceler, disiplinler arası bir düşünce biçimi ve edebi eserlerdeki mekânsal ve zamansal bağlantılarla ilişki içerisindedir.”¹²

Türkiye’de karşılaştırmalı edebiyatın tanımı için; Türk edebiyatının kuramsal yönü üzerine çalışmaları olan İsmail Çetişli, “Edebiyat Sanatı ve Bilim” adlı eserinde şöyle bir tanım yapmıştır: “Dilleri birbirinden farklı olan iki ulusun edebi eserleri ve yazarları arasındaki ortaklık, benzerlik, yakınlık ve farklılıkların ortaya çıkarılması ve betimlenmesi ile böyle bir çalışmanın içeriğini, boyutlarını ve nedenlerini tespit eden edebiyatın dalıdır” şeklinde.¹³ Gürsel Aytaç karşılaştırmalı edebiyatı: “Farklı dillerde yazılmış görevi ve işlevi farklı olan iki eseri konu, düşünce ve biçim bakımından inceleyerek ortak, benzer ya da farklı yönlerini

⁶ Hans-Jörg Schulz ve P.H Rhein, *Comparative Literature: The Early Years* (Hill: Universty of North Carolina Press, 1973), 7.

⁷ Paul Van Tieghem, “La synthèse en historie littéraire. Littérature comparée et littérature générale” *Revue de Synthèse Historique* 31, no. 1 (1921): 5; Melis Şengül, “Tarihi Roman Odağında İlyas Esenerlin ve Kemal Tahir’in Tarihi Romancılığının Karşılaştırılması” (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2022), 1.

⁸ René Étiemble, *Essais de littérature (vraiment) générale* (Paris: NRF, 1975), 21.

⁹ Tieghem, “La synthèse en historie littéraire,” 5; Şengül, “Tarihi Roman Odağında,” 1; Daniel-Henri Pegeaux, *La littérature générale et comparée* (Paris: Armand Colin, 2012), 13.

¹⁰ Étiemble, *Essais de littérature*, 17.

¹¹ Pierre Brunel ve Claude Pichois ve André Michel Rousseau, *Qu’est-ce que la littérature comparée?* (Paris: Arman Colin, 1967), 174.

¹² Susan Bassnett, *Comparative Literature: A Critical Introduction*, (Oxford-Cambridge: Blackwell Publishers, 1993), 1; Safa Enis Sağlık, “Modern Çağın Hastalığı Yabancılaşma: Hermann Hesse’nin Bozkırkurdu ve Yusuf Atılgan’ın Aylak Adam Romanlarının Karşılaştırılması” (Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2022), 12.

¹³ İsmail Çetişli, *Edebiyat Sanatı Bilimi* (Ankara: Çağ Yay., 2008), 329.

belirlemek ve buradan çıkarılan sonuçların nedenleri üzerinde farklı yorumlar geliştirmek” şeklinde tanımlamıştır.¹⁴ Türk edebiyatında Karşılaştırmalı edebiyat kavramı için “Uluslararası düşünsel etkileşimlerin incelenmesi” şeklinde farklı bir tanım da yapılmıştır. Çünkü bu tür edebiyat artık ulusal edebiyatlara paralel bir olgu olarak kabul edilmekte ve uluslar üstü (supranational) kültürel ve düşünsel olgularla ilgilenmektedir.¹⁵

Karşılaştırmalı edebiyatın tanımı hakkında yukarıda verilen görüşlerin sentezi yapılarak bizce şöyle bir tanım yapmak mümkündür: Karşılaştırmalı edebiyat, iki ya da daha fazla ırk, kültür ve dile özgü edebi ürünler arasındaki benzerlik, farklılık ve ya etkilenme oranlarının ne derece olduğunu tespit eden ve edebiyatçıların kendine yabancı olan kültürün ürünlerinden nasıl etkilendiklerini, bunu edebi ürünlerine nasıl aktardıklarını, bunları aktarırken hangi yol ve yöntemleri kullandıklarını araştıran bir bilim dalıdır.

Karşılaştırmalı edebiyat, iki eseri yalnızca anlatım şekli, konu, biçim, biçim, dilsel öğeler ya da motif bakımından karşılaştırmak değil; eserleri, din, müzik, felsefe, tarih, psikoloji vb. gibi bilimin diğer alanlarıyla da karşılaştırmak demektir.¹⁶ Farklı ırk ve kültüre sahip ya da farklı bir dili konuşanla yapılan karşılaştırma karşılaştırmalı edebiyat biliminin özü mahiyetindedir. Öyleyse edebi karşılaştırma ötekine yani başkasının düşünce ve duygu durumlarına eğilen bir yöntem olduğu da söylenebilir.

Edebî karşılaştırmadaki amaç; edebi eserlerdeki benzerlik, ortaklık ve farklılıkları belirlemek, bu benzerlik ve farklılıklara neden olan unsurları ortaya çıkarmaktır. Bu şekildeki bir çaba, çeşitli ulusların edebiyatlarındaki birbirleri ile etkileşimleri ortaya koymayı hedefler; yöntemli ve teknik açıdan karşılaştırmalar yapar. Bu alanda yapılan çalışmalar bir ulusa ait olan imajı sunar, bir olguyu ya da hareketi farklı milletlerin edebiyatında takip eder ve tanımaya çalışır; aynı zamanda birbirlerinden nasıl etkilendiklerini inceler ve ister kahramanlar, savaşçılar, gezginler, sürgünler ya da misyonerler aracılığıyla olsun isterse de farklı dillere tercüme edilmiş eserler olsun, iki farklı edebiyat arasındaki etkileşimi sağlayan vesile, sebep ve sorumluları belirleme görevi üstlenir. Yani karşılaştırmalı edebiyat alanında yapılan çalışmalar, analitik düşüncüyü desteklemek için farklı dönemlerdeki yazarları, şairleri ve edebi eserleri inceleme bilimidir. Bundan dolayı, milli edebiyatlar milletler arası boyutlara taşınır. Edebiyat alanında yapılan karşılaştırmalı bir çalışma yalnızca yabancı bir edebiyatın tanınıp bilinmesini değil, bununla birlikte ulusal edebiyatın da daha iyi tanınmasını sağlar. Dolayısıyla, ulusal olmayan edebiyatın özelliklerini taşıdığı için ulusal edebiyat daha açık ve iyi bir şekilde değerlendirilmiş olur.¹⁷

¹⁴ Gürsel Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi* (Ankara: Gündoğan Yay., 1997), 7.

¹⁵ Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, 218-219; Sacide Akcan, “Fuzuli’nin Leyla ve Mecnun’uyla Shakespeare’in Romeo ve Juliet’inin Karşılaştırılması” (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2021), 28.

¹⁶ Kaya, *Edebiyatta Sonsuz Bir Serüven*, 9-10.

¹⁷ Atalay, *Karşılaştırmalı Edebiyat*, 33; Kaya, *Edebiyatta Sonsuz Bir Serüven*, 9-10.

Karşılaştırmalı edebiyat alanında çalışma yapabilmek için karşılaştırılacak iki eserin, metnin ya da sözlü kültüre ait bir çalışmanın var olması gerekmektedir. Bu esas sağlandıktan sonra, karşılaştırılması yapılacak eserlerin benzer, ortak ve farklı yönlerinin bulunması gerekmektedir. Öte yandan edebi eserlerin birbirleriyle karşılaştırılması için edebi karşılaştırmanın esaslarına dayanan çeşitli yöntemler araştırılmalıdır. Bu araştırmalar, karşılaştırılması yapılacak eserlerin şekline göre farklı farklı yöntemlerle yapılır. Edebi eserlerin incelenmesinin belirli metotlarla ve elde edilen verilere dayandırılarak yapılması, çalışmaya bilimsel bir hüviyet kazandıracaktır. Çünkü karşılaştırmanın alanının genişlemesi ve bu alanın bilimsel bir yön kazanması açısından düşünce tarihi akımları ve edebiyat tarihi ekolleri, benzer konuların farklı şekillerde işlenişindeki belirleyici etmenler olarak karşımıza çıkar. Günümüzde edebiyat alanındaki karşılaştırmalı çalışmalar, eserin inceleneceği metoda göre bazı pozitif bilimlerden yararlanarak, edebi esere bilimsel açıdan bakmanın yollarını arama, elde edilen veriler ışığında bilimsel ilkeler kurma, uluslar ötesi, uluslararası, disiplinler arası gibi birçok farklı alanlara yönelerek ortak bir disiplin kurma gayreti içindedir. Bu açıdan bakılırsa karşılaştırmalı edebiyat bağlamında incelenecek eserlere bilimsel ve sanatsal açıdan yaklaşmak en doğru yöntem olacaktır.¹⁸

Karşılaştırmalı edebiyat bilimi kültürel etkileşim ve uluslararası iletişim açısından ele alındığında tiyatro, resim, opera, sinema, medya gibi sanatın birçok dalı tema, biçem, biçim, motif anlamında birbirinden faydalanmaktadır. Bu sayede yeni dönüşümler ve oluşumlar görülmektedir. Özellikle beyaz perdeye aktarılan eserler bu bilim için zengin bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Edebi araçların değişim ve dönüşümüyle anlam da değişmekte bundan dolayı da karşılaştırmalı alanda yapılan bir çalışma ile bu dönüşümle beraber ortaya çıkan yeni bağlam ve anlam tartışılabilmektedir.¹⁹

Karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarındaki amaç bir ulusun edebiyatının başka uluslardaki imajını araştırmak olduğu için “İmge bilim” ile; edebi karakterlerin duygu durum ve düşüncelerini anlayıp tahlil edebilmek için “psikoloji bilimi” ile; kültürler arası etkileşimi sağladığı için ise “sosyoloji bilimi” ile sıkı ilişki içindedir.²⁰

1. NÂZIM HİKMET'İN HAYATI VE ESERLERİ

Nâzım Hikmet 30 Ocak 1901 yılında Selanik'te dünyaya gelmiştir. Dedesine izafeten kendisine Nazım adı verilmiştir. Asıl adı Mehmet Nâzım'dır. Soyadı kanunu dönemi Ran soyadını almıştır. İlkokul eğitimini İstanbul'da tamamlamıştır. 1920 yılında Heybeliada Bahriye Mektebinden mezun olup güvertede subay olmuş ancak

¹⁸ Aytaç, *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*, 218-219; Sağlık, “Modern Çağın Hastalığı Yabancılaşma,” 12-13.

¹⁹ Meltem Erçin, “Bertolt Brecht'in Arturouï'nin Yükselişi ve Haldun Taner'in Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım Eserlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım” (Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2022), 13.

²⁰ Erçin, “Bertolt Brecht'in Arturouï'nin Yükselişi,” 19.

sağlık nedenlerinden dolayı subaylıktan ayrılmak zorunda kalmıştır. İstanbul işgal altında iken bazı arkadaşlarıyla beraber İnebolu'da Sovyet yanlısı Marksistler'in sosyalist düşüncelerinin tesiri altında kalmıştır. Öğretmen olarak atandığı Bolu'dan samimi dostu Vâlâ Nurettin ile birlikte Moskova'ya giderler. 1922-1924 yılları arası Doğu Emekçileri Komünist Üniversite'sinde toplum bilimi ve ekonomi alanında eğitim alır. 1924 yılında Türkiye Komünist Partisi'nin ülke içinde yapacağı faaliyetlere katılmak için Türkiye'ye gelir ve Türkiye'deki Sosyalist İşçi-Köylü Partisi'nin iletişim aracı olan "Aydınlık" dergisinin işlerini ve orada yayın yapmaya başlar. Ocak 1925'te Türkiye Komünist Partisinin kongresine katılır. Bu sırada Takrir-i Sükûn kanunu gereği sosyalist ve liberal tüm yazar, şair ve kuruluşlar polis tarafından takip edilmeye başlanır. Polis tarafından izlendiğini öğrenen Nâzım Hikmet hemen İzmir'e geçer. İstiklal mahkemelerinde yargılanmasından sonra 15 yıl hapis cezasına çarptırılır ve tekrar Moskova'ya kaçır. 1928 yılında çıkan aftan yararlanmak için Türkiye'ye girer girmez yakalanıp hapse atılır.²¹

1931 yılında siyasetten uzakta sadece devrim şiirleri yazan bir şair olarak hayatını idame ettirme kararıyla Resimli Ay gazetesinin musahhihliğini yapmaya başlar, fakat çalışma arkadaşları onu adını gizlice kurdukları komünist Partisi'nin sekreterliğine yazar. 1932 yılında hakkında açılmış davalardan dolayı 1,5 yıl hapis yatar daha sonra çıkan aftan yararlanarak beraat eder. 1935 yılında eşi Piraye ile evlendikten sonra geçimini sağlamak için Tan ve Akşam gazetesine nesirler yazar ve aynı zamanda İpek Film Stüdyosunda çalışır. 1936 yılında Stalin karşıtı olması sebebiyle Türkiye'deki Komünist Partisinden çıkarılır ve kanunlara muhalif davrandığı için 13 kişi ile birlikte tutuksuz olarak yargılanır. Bunun ardından yani 1938 yılında orduyu ihtilale sevk ettiği iddiası ile yargılandığı iki davadan toplam olarak 28 yıl hapse mahkûm edilir. 1950 temmuz ayında çıkarılan af kanunu sayesinde 12 yıl 7 ay sonra serbest bırakılır²² ve Türkiye'den Moskova'ya kaçır. Nâzım bunun nedenini, eğer Türkiye'den kaçmamış olsaydı idam edilecekti şeklinde ifade eder.²³ 1951 yılı ağustos ayında Türk vatandaşlığından çıkarılır.²⁴

Türk vatandaşlığından çıkarılmasından sonra farklı ülkelere yaptığı çeşitli seyahatler dönemi başlar. İlk olarak Sofya ve Berlin'e gider. Viyana'da düzenlenen Dünya Barış kongresine katılır ve orada bir konuşma yapar. Prag'da Barış ödülüne layık görülür, Prag'dan Pekin'e gider. 1952 yılında Polonya'da iken Borjenski soyadını alır ve kendisine bu soyadıyla kimlik kartı çıkarılır. Sovyetlerdeki bürokrasiyi sert bir dille eleştirdiği *İvan İvoviç Var mıydı Yok muydu?* adlı kaleme

²¹ Zekeriya Sertel, *Mavi Gözlü Dev: Nâzım Hikmet ve Sanatı* (İstanbul: Belge Yay., 1965), 14-15, 18; Alim Kahraman, "Nâzım Hikmet," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.2 (Ankara: TDV Yay., 2019), 347; "Nâzım Hikmet'in Hayatı," erişim: 5 Kasım 2023, https://tr.wikipedia.org/wiki/Nâzım_Hikmet.

²² Kemal Sülker, *Nâzım Hikmet Gerçek Yaşamı 1* (İstanbul: İleri Yay., 2018), 17-38; Sertel, *Mavi Gözlü Dev*, 14-15, 18; Kahraman, "Nâzım Hikmet," 347-348.

²³ "Nâzım'ın Hikayesi," erişim: 28 Kasım 2023, <https://www.naziminhikayesi.com/5-dunya-sairi/kacis>.

²⁴ Sülker, *Nâzım Hikmet Gerçek Yaşamı 1*, 17-38; Sertel, *Mavi Gözlü Dev*, 14-15, 18; Kahraman, "Nâzım Hikmet," 347-348.

aldığı oyunu 1957'de Moskova'da kısa süre sahneden kaldırıldıysa da bu eser Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Bulgaristan gibi ülkelerde sahnelenmeye devam eder. Nâzım Hikmet 1961'de Kahire'de Asya-Afrika yazarlar birliği konferansına katılır, ardından 1962'de Tanzanya'ya gider. 3 Haziran 1963 yılında Moskova'da kalp krizi geçirir ve ölür.²⁵

Nâzım Hikmet'in şiir kitaplarının teması genel olarak; İnsan ve memleket sevgisi, özgürlük, sürgün, yoksulluk, yalnızlık ve aşk, direniş, eşitlik, hapis vs. gibi konular etrafında şekillenmiştir.²⁶ Modern Türk Şiirinin duayeni konumunda olan Nâzım Hikmet, Türk Şiirine kazandırdığı yeni dil, üslup ve anlayışla en büyük devrimi gerçekleştirmiştir. Şiirlerine daha önce hiçbir şairde görülmemiş özgün ve cüretkâr bir dil hakimdir.²⁷

Nâzım Hikmet iyi bir şair olmasının yanı sıra Tiyatro alanında da iyi bir kalem sahibidir. İstanbul'da bulunduğu yıllarda özellikle Nişantaşı İpek Film Stüdyosu'nda çalışırken tiyatro eserleri kaleme almıştır. 1932 yılında "*Kafatası*" ve "*Bir Ölü Evi yahut Merhumun Hanesi*" adlı eserleri, 1935'te "*Unutulan Adam*", 1965'te "*İnek*", "*Ferhat ile Şirin*" ve "*Enayi*" 1966'da "*Sabahat*" ve "*Ocak Başında-Yolcu*", 1967'de "*Yusuf ile Menofis*", 1974'te "*Demokles'in Kılıcı*", 1985'te "*İvan İvanovic Var mıydı Yok muydu?*", 1989'da "*Ocak Başında*", "*Bir Ölü Evi*", "*Unutulan Adam*", "*Bu Bir Rüya'dır*", 1990'da ise "*Kadınların İsyanı*", "*Yalancı Tanık*", "*Kör Padişah*", "*Her Şeye Rağmen*" adlı tiyatro oyunlarını yazmıştır.²⁸

Nâzım Hikmet aynı şekilde iyi bir roman yazarıdır. Yaşamı boyunca üç roman kaleme almıştır. 1965 yılında "*Kan Konuşmaz*" ve "*Yeşil Elmalar*", 1966 yılında ise "*Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*" adlı romanları yazmıştır.²⁹ Romanlarını genellikle toplumcu gerçekçi bir bakış açısıyla kaleme almıştır.

Dünyaca ünlü şair Nâzım Hikmet'in kitapları günümüze kadar Arapça, Farsça, İngilizce ve Urduca gibi birçok dile tercüme edildi. 1956 yılında Iraklı şair Abdülvehhâb el-Beyâtî "*Risâletün ilâ Nâzım Hikmet ve Kasâidu Uhrâ*" (Nâzım Hikmet'e Mektup ve Diğer Şiirler) adlı Arapça eser yayınlamıştır. Bu eser Arap halkı tarafından çok okunan bir eser olmuştur. Hatta Nâzım Hikmet Moskova'da iken Abdülvehhâb el-Beyâtî onunla görüşmüş ve dostluk kurmuştur.³⁰

2. MAHMÛD DERVÎŞ'İN HAYATI VE ESERLERİ

²⁵ Kahraman, "Nâzım Hikmet," 347-348.

²⁶ "Nâzım Hikmet Üzerine Bir İnceleme," erişim 28 Kasım 2023, <https://daragacisanat.com>.

²⁷ Linda Mığdıs Şeker ve Z. Emine Bogenç Demirel, "Nâzım Hikmet'in Edebiyat Alanındaki Konumuna ve Eserlerinin Çeviri Yoluyla Dolaşımına Kısıtların Olumlu Etkileri," *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi* 29, (2020), 90.

²⁸ Kahraman, "Nâzım Hikmet," 347-348.

²⁹ Kahraman, "Nâzım Hikmet," 347-348.

³⁰ "Arapça ve Farsça da Nâzım Hikmet Dizeleri," erişim 28 Kasım 2023, <https://tarihdergi.com>.

Mahmûd Dervîş'in 60 yıllık hayatı dikkatlice incelendiği zaman onun yaşamı boyunca Filistin halkının davasıyla simgelendiğini, halkının her bir ferdine daima doğruyu söylediği anlatım biçimiyle Filistin meselesini dile getirdiği görülmektedir.³¹ Asıl yazma amacı cennet vatanı Filistin olan ve bu kayıp toprakların sesi haline bürünen Dervîş³², 1942 yılında Akkâ'nın doğu tarafında Birve köyünde doğar. Kendisiyle beraber dokuz kardeş olan ailesindeki en büyük kardeşi Ahmed'in edebiyata ilgisi vesilesiyle edebiyatla tanışır.³³

Mahmûd Dervîş, İsrail işgali sırasında yedi yaşında iken köyünün muhasara altında kalmasından dolayı ailesiyle beraber Lübnan'a göç eder. Lübnan'da bir süre maale mülteci kampına sığınır. Ülkelerine dönünce köylerin çoğunun yok olduğu gibi kendi köylerinin de yıkıldığını görürler. Yıkılan sadece Dervîş'in köyü değil köyü ile beraber çocukluğu da yıkılmıştır.³⁴ Bir süre ailesi ile beraber yine Deyrûlesed köyüne mülteci olarak sığınır. Bu köyde okula başlayan Dervîş, pek çok klasik Arap şiiri ezberler ve kaleme aldığı ilk şiirlerinde bunları taklit eder. İsrail komünist partisine ait er-Rakka gazetesinde tercüme yapmaya ve yazmalarına yazmaya başlar. Aynı zamanda bu partiye bağlı olan el-İttihad ve el-Cedid gazetelerinde yazarlık yapar. İsrail'in yaptığı zulümlere şiirleri ile karşılık verir her gittiği mekânda bu sorunu anlatır. Bundan dolayı kendisi "şâîrû'n-nahda" (uyanış şairi) olarak bilinir. Lise eğitiminden sonra 1961 yılında Hayfa'ya geçer; aynı yıl tutuklanıp iki hafta hapiste tutulur. Moskova'ya gidene kadar dört defa daha hapse mahkûm edilir.³⁵ Bu tarihten itibaren artık "sürgün şair" unvanını almıştır.³⁶ 1967 yılında İsrail'in okuma yazması olan bütün Filistinlileri tutuklaması emri üzerine gizlenir, fakat el-İttihad adlı dergideki yayınlarına kaldığı yerden devam eder.³⁷

1971 yılında Kahire'ye gider ve el-Ehrâm gazetesinde çalışmaya başlar. Bu ortamda Yûsuf İdrîs, Necîb Mahfûz, Muhammed Heykel gibi Mısır'ın öncü simalarıyla beraber bulunur. Ertesi sene Beyrut'a gider ve 1981 yılına kadar orada kalır. 1977 yılında şiirleri bütün Orta Doğu'da yankı uyandırır ve şiir kitapları sayısız satışa ulaşır. Öyle ki onun "*Âbirûne Fî Kelâmin 'Âbir (Boş Bir Sözle Hareket Ediyorlar)*" adlı şiiri İsrail Parlamentosu'nda sert eleştirilere sebep olur.³⁸

Mahmûd Dervîş 1970'li yıllarda Beyrut'ta eş-Şu'ûnü'l-Filistîniyye dergisinde başyazar olur. Burada bir edebiyat dergisi olan el-Kermel'i yayımlar. Yine bu yılda

³¹ Nurullah Yılmaz, *Filistinli Şair Mahmûd Dervîş* (Erzurum: Fenomen Yay., 1430/2013), 13.

³² Muhammed İbrâhîm, *Ecmelu Kasâidi Mahmûd Dervîş Hayâtuhu ve Şi'ruhu* (Ürdün: Dâru'l-ihyâ li'n-neşri ve't-tevzi', 1430/2009), 3.

³³ Şükran Fazlıoğlu "Mâhmûd Dervîş," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.2 (Ankara: TDV Yay., 2019), 177; Yılmaz, *Filistinli Şair Mahmûd Dervîş*, 13.

³⁴ Ahmed Hasan, *Şâ'iru'l-mukâveme Mahmûd Dervîş* (Kahire: Dâru'l-Fâruk li'l-istismârât ve's-Sekâfe, 1429/2008), 9-16.

³⁵ Tuba Nur Şehirli, "Ana Hatları ile Modern Filistin Şiiri ve Mâhmûd Dervîş: Hayatı, Eserleri ve Şiirindeki Temel Kavramlar" (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010), 59-60.

³⁶ Yılmaz, *Filistinli Şair Mahmûd Dervîş*, 16.

³⁷ Fazlıoğlu, "Mâhmûd Dervîş," 177; Şehirli, "Ana Hatları ile Modern Filistin Şiiri ve Mâhmûd Dervîş: Hayatı, Eserleri ve Şiirindeki Temel Kavramlar," 59-60.

³⁸ Yılmaz, *Filistinli Şair Mahmûd Dervîş*, 16-17.

Filistin Kurtuluş Örgütü Yürütme Komisyonu üyesi olur ve Yâsir Arafat'ın danışmanlığını yapar. 1982 yılında İsrail'deki Hristiyan Falanjist milisleri, Beyrut'un Güney bölgesindeki Filistin sığınmacı kamplarına saldırarak Mahmûd Dervîş'in Beyrut'tan ayrılmasını zorunlu kılarlar. Bunun üzerine Mahmûd Dervîş önce Şam'a sonra Tunus'a gider. Yâsir Arafat'ın el-Kermel dergisini çıkarmasını istemesi üzerine ilk olarak Tunus'ta ardından Paris'te dergiyi çıkarır. Paris'te şairliğine uluslararası bir boyut kazandırmıştır. “*Verdün Ekall (Azalan Güller), Hiye Uğniye... Hiye Uğniye (Bu Bir Şarkı), Ahede 'Aşera Kevkeben (On bir Yıldız), Erâ Mâ Urîdü (İstedığimi Görürüm), Li-mâzâ Terekte'l-hişâne Vahîden (Atı Neden Yalnız Bıraktın) ve Serîretü'l-Garîbe (Yabancı'nın Yatağı)*” adlı şiirleri Paris'te kaleme alır.³⁹ 1994 yılında tekrar Filistin'e döner. İsrail tarafından sürekli muhasara altında olan Ramallah ve Amman'da yaşamını sürdürür. 9 Ağustos 2008 yılında Amerika'da gerçekleştirilen kalp ameliyatı sonrası hayata veda eder.⁴⁰

Mahmûd Dervîş'in şiir kitaplarının konusu Nâzım Hikmet ile paralellik gösterip genel olarak; Vatan, sürgün, zindan, aşk, memleket, insaniyet, kadın vs. şeklindedir. Mahmûd Dervîş, Modern Arap şiirinin gelişmesine ve şiire sembolizmin dahil edilmesine en çok katkı sağlayan Arap şairidir. Şairin şiirleri üç döneme ayrılır: Birinci aşama vatan meselesine dair bir farkındalığı barındıran varoluş aşaması, ikinci aşama Beyrut'tan ayrıldıktan sonra şairin kendisinde oluşan duyguların düzene girdiği devrimci farkındalık aşaması, üçüncü aşama ise farkındalık ve insanın hayal kurma aşamasıdır.⁴¹

Mahmûd Dervîş, iyi bir şair olduğu kadar nesir konusunda da öncüdür. 1971 yılında “*Şey'un'ani'l-vatan*”, 1973'te “*Yevmiyyâtü'l-hüznî'l-âdi*”, 1974'te “*Vedâ'an eyyühe'l-harb, vedâ'an eyyühe's-selâm*”, 1987'de “*Zâkirâtün li'n-nisyân ve Fî Vaşfi hâletinâ*”, 1989'da “*Resâ'ilü Mahmûd Dervîş ve Semîh el-Kâsım*”, 1991'de “*Âbirüne fi kelâmin âbirin: Kaşîde ve maķâlât*”, 2002'de “*Hâletü Hişâr*”, 2006'da “*Fî Hazreti'l-ğiyâb*”, 2008'de “*Eşerü'l-firâşe*” ve “*Yevmiyyâtü cerhi Filisîfînî*” adlı nesirleri kaleme almıştır.⁴²

3. NÂZİM HİKMET İLE MAHMÛD DERVİŞ'İN ŞİİRLERİNDE “DİRENİŞ”

Nâzım Hikmet 1935 yılında eşi Hatice Piraye Altınoğlu ile evlendikten sonra geçimini sağlamak için Orhan Selim imzası ile *Akşam ve Tan* gazetelerinde yayın yapmaya ve buna ek olarak İpek Film Stüdyosu'nda çalışmaya başlamıştı. Sovyetler Birliği Hükümet Başkanı Josef Stalin'e karşı olması sebebi ile Türkiye Komünist Partisinden çıkarıldı ve kara listeye alındı. Ardından komünistlik suçundan on üç kişi

³⁹ Yılmaz, *Filistinli Şair Mahmûd Dervîş*, 19-20; Fazlıoğlu, “Mâhmûd Dervîş,” 177-178;

“Mahmoud Darwish,” erişim 25 Eylül 2023, <http://mahmouddarwish.ps>.

⁴⁰ Fazlıoğlu, “Mâhmûd Dervîş,” 177-178; “Mahmoud Darwish,” erişim 25 Eylül 2023, <http://mahmouddarwish.ps>; Yılmaz, *Filistinli Şair Mahmûd Dervîş*, 21.

⁴¹ محمود درويش erişim 28 Kasım 2023, https://ar.m.wikipedia.org/wiki/محمود_درويش

⁴² Fazlıoğlu, “Mâhmûd Dervîş,” 177.

ile beraber tutuklandı ancak çok kısa bir süre sonra serbest kaldı. Bunun ardından yani 1938 yılında orduyu ihtilal çıkarmaya sevk ettiği iddiası ile yargılandığı iki farklı davadan toplamda yirmi sekiz yıl hapse mahkûm edildi. Sultanahmet, Çankırı ve Bursa'daki cezaevlerinde yattı.⁴³ Şiir yazmadaki yaratıcılığı, üstün zekâsı ve başarısı çok az şairde rastlanan bir durumdur. Ne yazık ki Nâzım'a yaşatılan uzun süreli tutuklama ve kitaplarının ülkede yasaklanması sebebi ile kendi ülkesindeki vatandaşlar onun şiirlerini çok geç tanırlar. Nâzım'ın şiir alanında aldığı yolu, konumu, ideolojisi onu cezaevine hapsederken aynı zamanda şiirleri de vatandaşlarından ayrı düşer; ancak ne olursa olsun o her şartta üretmeye devam eder⁴⁴ve bu bağlamdaki umutlu direnişini dile getirdiği “*Yatar Bursa Kalesinde*” adlı şiirini kaleme alır:⁴⁵

“*Sevdalınız bir komünisttir,
on yıldan beri hapistir,
yatar Bursa kalesinde.*

*Hapis amma zincirini kırmış yatar,
en ala mertebeye ermiş yatar,
yatar Bursa Kalesinde.*

*Memleket toprağındadır kökü,
Bedreddin gibi taşır yükü,
yatar Bursa kalesinde.*

*Yüreği delinip batmadan,
şarkısı tükenip bitmeden,
cennetini kaybetmeden,
yatar Bursa kalesinde.”*

Benzer durum *Mahmûd Dervîş*'te de görülmektedir. Hatta *Dervîş* bir şiirinde kendini Nazım Hikmet ile özdeşleştirmiştir. *Mahmûd Dervîş* Lise eğitimini bitirdikten sonra 1961 yılında Hayfa'ya gitmiş; o yıl tutuklanıp on beş gün boyunca hapisanede kalmıştır. 1970 yılına kadar birkaç defa daha cezaevine girmiştir. İlk cezaevi deneyimini “ilk aşk”olarak ifade etmiştir. 1967 yılında İsrail yönetiminin okuma yazma bilen tüm Filistinliler'in hapse atılması bildirisinden dolayı gizlenmiş, ancak *Dervîş*, el-İttihad dergisinde yazılar yazmaya devam etmiştir. Hayfa'yı çok sevmesine rağmen orada İsrail yönetiminin yaptığı zulüm ve işkenceler dolayısıyla 1970'te Moskova'ya gitmek zorunda kalmıştır. Hayfa'da yaşadığı zorluk ve sıkıntılara rağmen Hayfa'ya duyduğu özlemine, hasretine direniş edasıyla “Karmil'in İnişi” adlı şiirinin bir dizesinde şöyle ifade eder:⁴⁶

⁴³ Kahraman, “Nâzım Hikmet,” 347.

⁴⁴ Şeker ve Demirel, “Nâzım Hikmet'in Edebiyat Alanındaki Konumuna ve Eserlerinin Çeviri Yoluyla Dolaşımına Kısıtların Olumlu Etkileri,” 91.

⁴⁵ Nâzım Hikmet, *Bütün Şiirleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2023), 889.

⁴⁶ Eyüp Akşit, “Şiir ve Direniş Yolunda Bir Ömür: Mahmûd Dervîş,” *Türkiye Din Eğitimi Araştırma Dergisi*, no.1 (2016): 69; Fazlıoğlu, “Mahmûd Dervîş,” 177; Mahmûd Dervîş, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, (Londra: Daru's-Sekâfe, y.y.), II/125.

أحِبُّ البحار التي سَأَحِبُّ
أحِبُّ الحقول التي سَأَحِبُّ
لكنَّ قطرةَ ماءٍ على ريشِ قِبْرَةٍ في
حجارةٍ حيفا
تعادل كلَّ البحار
وتغسلني من ذنوبي التي سوف أرتكُبُ
أدخلوني إلى الجنة الضائعة
سأطلق صرخةً ناظم حكمت
آه... يا وطني

*Sevdiğim denizleri severim,
Sevdiğim tarlaları severim,
Fakat Hayfa taşındaki bir tarla kuşunun tüyü üzerindeki su damlası...
Tüm denizlere denktir.
Ve işleyeceğim günahları temizler.
Alın beni yitik cennete.
Nazım Hikmet gibi bağırp çağırayım,
Ah... Vatanım!*

Bugün İsrail'in kuzeyinde bulunan ve en büyük şehir olma özelliğini taşıyan Hayfa, Mahmûd Dervîş'in belki de çocukluktan yetişkinliğe en güzel ve üretken on yılını geçirdiği şehir olması sebebiyle şair için büyük önem taşımaktadır. Davası uğruna en fazla mücadeleyi ve emeği verdiği yer Hayfa şehri olduğu için vatanına dönme uğrunda direnişini bu şekilde ifade etmiştir. Çünkü insanın uğruna mücadele ettiği, içten içe sevdiği ne varsa mutlaka içinde bir iz bırakır. Bu şiirde Dervîş'in kendi hayatını Nâzım Hikmet'in hayatıyla denkleştirdiği açıkça görülmektedir. Şiirdeki "Nâzım Hikmet gibi bağırp çağırayım" ifadesi Dervîş'in direniş konusunda örnek ve cesaret aldığı kişinin Nâzım Hikmet olduğu izlenimini vermektedir.

Diyalektik felsefeye göre tarih, tamamıyla sınıfların birbiri ile olan mücadelelerinden ibarettir. Karl Popper'e göre, "tarihin ilerleyişini sağlayan ve insanın kaderini belirleyen etmenler, uluslar arasındaki savaşlar değil, toplumdaki sınıfların birbirleri ile olan mücadele ve savaşlarıdır." Yani sınıf çıkarları için mücadele edilmelidir, milli çıkarlar için değil.⁴⁷ Nâzım Hikmet, Engels ve Marx'ın fikirlerini benimseyerek tarihi ve olayları bu iki düşünürün süzgecinde geçirip değerlendirmiş ve topluluklara hep bu düşüncüyü anlatmıştır.⁴⁸ Onun toplumda görüp "sınıf şuuru" diye yakındığı bir ifadesi vardır ve bu ifadeyi şiirlerinde sıkça dile getirir. Onun anlayışına göre toplumda ast-üst denilen tabakaların aslında olmayışı;

⁴⁷ Karl Raimund Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları c.2: Hegel ve Marx*, çev. Harun Rızatepe (Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yay., 1968), 115-120.

⁴⁸ Ersin Özarslan, "Nâzım Hikmet Hayatı ve Şiiri" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003), 661.

bunun gibi çatışmaları kendini güçlü zannedenin güçsüze yaptırım gücü olması istediğinden kaynaklandığını ifade eder. Roman ve tiyatrolarında olduğu gibi şiirlerinde de kavramları diyalektik bir tarzda; biz ve onlar, işçi ve patron, ezilen ve ezen, burjuvazi ve proleterya bağlamında ele almıştır. Biz zamiri, işçi, ezilen ve proleterya, onlar zamiri ise ezen, burjuvazi, patron, ağa, derebeyi gibi kavramlara karşılık gelmektedir.⁴⁹ Nâzım Hikmet kendini 1849 senesinden beri var olan sınıf çatışmasının bir mensubu sayar. İşçi sınıfına, sınıf bilincine bağlı olma ve proleterya'yı benimseme fikrini “Aydınlık” adlı şiirinde şöyle ifade etmiştir:⁵⁰

“Gökte ay gibi değil!
Gökte yay gibi gerilen ay gibi aydınlatmıyorum tepeden
Toprakta sınıfların kavgasını!
Bağlıyım ben:
Çamurlu, kanlı, kara
Topraklara...
Ben o topraktaki kavgadan doğdum,
İçindeyim o kavganın
İçinden aydınlatıyorum ben o kavgayı:
Biz görelim,
Onlar kör olsunlar diye...!”

Şair bu şiirde burjuvayı, sınıf anlayışını, statü, mevki, makam kavramlarını reddederek herkesin doğumdan itibaren eşit şart ve haklara sahip olduğunu ifade eder. Bu şiir Nâzım Hikmet’in sınıf farklılığı anlayışına karşı bir direniş anlayışı geliştirdiğini göstermektedir.

Nâzım Hikmet’in sınıf çatışmasına karşı gösterdiği direniş hareketinin benzer şekli Mahmûd Dervîş’in “Kimlik Kartı” şiirinde de görülmektedir. Filistin’de “Direniş Edebiyatı” diye bir edebiyatın ortaya çıkmasında İsrail’in rolü yadsınamaz. 1948 yılında Filistin’deki manda rejiminin son bulmasından hemen sonra Tel-Aviv bölgesinde toplanan Yahudi birliği İsrail diye bir devletin kurulduğunu ilan ederek Filistin’e savaş açmıştır. Aynı yıl İsrail’de “Yeşil Hat” diye adlandırılan sınırlar içinde yaşayan ve İsrail vatandaşlığına dahil edilen Filistinliler kimlik karmaşası sorunu karşısında bocalamışlardır. Filistin Direniş Edebiyatı 1948 yılında baş gösteren Filistinlilerin davalarını özellikle yasal olarak İsrail kimliğine sahip, öz olarak ise Filistin kimliğine sahip olma konularını gündeme getirmiştir.⁵¹ Filistin Edebiyatı o dönemden itibaren günümüze kadar Filistin halkının yaşadığı sömürge, zorlanma, kaos, özgürlüğün kısıtlanması, belirli bir ideolojiye hapsetme gibi sorunlara şiir yoluyla direnmiştir. Mahmûd Dervîş: “Şiir, bir savaş uçağını düşüremez ancak pilotunun düşüncelerini değiştirebilir” sözüyle şiirin direnişteki en

⁴⁹ Özarslan, “Nâzım Hikmet Hayatı ve Şiiri,” 661-662.

⁵⁰ Özarslan, “Nâzım Hikmet Hayatı ve Şiiri,” 66; Hikmet, *Bütün Şiirleri*, 2066.

⁵¹ Haifa Majadly ve İbrahim Yılmaz, “Filistin Edebiyatında Kimlik Sorunu,” *Erzurum İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 46, no. 2 (2016): 147.

önemli araç olduğunu vurgular.⁵² Filistin'in en önemli direniş şairlerinden olan; Mahmûd Dervîş, Fedva Tûkan, Gassan Kenefani, Semih el-Kasım, Naci el-Ali gibi şairler şiirlerinde Filistin'in yaşadığı sorunları ve özellikle kimlik çatışması sorununu daima dile getirmişlerdir.⁵³ Mahmûd Dervîş'in 22 yaşında kimlik kartını göstermediği için kendisini durduran bir İsrail polisine karşı yazdığı "Kimlik Kartı" adlı şiiri İsrail'in Filistin halkına dayattığı kimlik karmaşası ve sınıf çatışmasına karşı bir direniş niteliğindedir.⁵⁴

سجّل
أنا عربي
ورقم بطاقتي خمسون ألف
وأطفالي ثمانية
وتابعهم سيأتي بعد صيف
فهل تغضب
سجّل
أنا عربي
وأعمل مع رفاق الكدح في محجّر
وأطفالي ثمانية
أسلّ لهم رغيف الخبز
والأثواب والدفتر
من الصخر ...
ولا أتوسّل الصدقات من بابك
ولا أصغّر
أمام بلاط أعتباك
فهل تغضب

*Kaydet
Ben Arabım
Kartımın numarası elli bin
Sekiz çocuğum var*

⁵² "Bir Filistin Yine Var," erişim 28 Kasım 2023, <https://www.evrensel.net/yazi/71890/bir-filistin-yine-var>.

⁵³ Salih Tur, "Fedva Tûkan ve Mahmûd Dervîş'in Şiirlerinde Direniş," *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, no. 31(2010): 159-165.

⁵⁴ Dervîş, *el-A 'mâlu 'l-Kâmile*, 35.

*Dokuzuncusu yaz sonu geliyor
Öfkeleniyor musun?
Kaydet
Ben Arabım
Taş ocağında kader ortaklarımla beraber çalışıyorum
Sekiz çocuğum var
Taştan çıkarıyorum, ekmeklerini, kıyafetlerini ve defterlerini...
Sadaka istemeye kapına gelmem
Senin önünde küçük düşürmem kendimi
Öfkeleniyor musun?*

Nâzım Hikmet, 1919 yılında Heybeli Ada Bahriye Mektebinden mezun olduktan sonra güverte subayı olarak Hamidiye kruvazörüne atanır. Ancak kış aylarında daha önce de geçirdiği zatülcenp hastalığı tekrardan nükseder ve sağlık sorunlarından dolayı subaylığı bırakmak zorunda kalır. Bu dönemde Nazım, Bahriye mektebinde edebiyat öğretmeni ve aynı zamanda aile dostları olan Yahya Kemal'in şiirlerinden çok etkilenir. 1920 yılında Alemdar Gazetesinin düzenlediği şiir yarışmasında birincilik ödülü kazanır. Orhan Seyfi, Yusuf Ziya, Faruk Nafiz gibi ünlü şairler ondan övgüyle söz ederler. O dönemde İstanbul işgal edilmektedir. Özellikle bu dönemde Nâzım Hikmet vatan sevgisinin verdiği coşku ile direniş şiirleri yazar. İstanbul işgal altında iken yazdığı “Gençlik” şiiri ile vatan evlatlarını İstanbul’u işgal eden devletlere karşı direnmeye çağırır:⁵⁵

*“Babama
Arkadaşlarının taşında ağla,
Dört yıldır her yerde can verirken ilk,
Bak bugün mukaddes duygularınla,
Sana sus diyorlar zavallı gençlik.
Dört yıldır hudutta kan dökenlerin,
Yaslarla kendin yaz mersiyesini,
Dört yıldır hudutta kan dökenlerin,
Matem yıllarında yükselt sesini.
Bir ah!... demeden de bak Anadolu,
Bekliyorlar imanla son saatini,
Göklere dayanan dağların yolu,
Hep kardeş kemiği, hep kardeş teni,
Git bugün o ıssız yollarda ağla,
Dört yıldır her yerde can verirken ilk,
Bak bugün mukaddes duygularınla,
Sana sus derlerken... Haykır! ey gençlik...”*

⁵⁵ “Nâzım Hikmet’in Hayatı ve Şiirleri,” erişim 20 Eylül 2023, <https://www.leblebitozu.com/nazim-hikmetin-hayati-ve-siirleri/>; Hikmet, *Bütün Şiirleri*, 1926.

Benzer şekilde 1921'in ilk günü Millî Mücadele'de yer almak için Nâzım Hikmet, yakın arkadaşı Vâlâ Nureddin, Yusuf Ziya, Faruk Nafiz Ankara'ya gitmek için İnebolu'ya varınca Ankara'ya geçiş için birkaç gün beklemeleri gerekir. Ancak Ankara'dan yalnızca Vâlâ Nureddin ve Nâzım Hikmet'e izin çıkar. Ankara'ya ulaştıklarında kendilerine verilen görev, İstanbul'daki gençlerin Millî Mücadele'ye katılmalarını sağlayan bir direniş şiiri yazmalarındır. Üç gün içinde üç sayfadan uzun olan şiiri bitirirler ve şiir aynı yılın mart ayında basılarak dağıtılır.⁵⁶ İtilaf devletlerine karşı direniş çağrısının yapıldığı şiirin bir kısmı şu şekildedir:⁵⁷

*“Gel ey imanlı gençlik, gel ey beklenen gençlik,
Gel ki Anadolu'da senin bükülmez, çelik
İmanına, azmine ümit bağlayanlar var!
O satılmış vezire, o satılmış kullara
O satılmış hünkara siz de mi katıldınız?
Siz de mi satıldınız, siz de mi satıldınız?”*

Yine Nâzım Hikmet, yukarıdaki şiire benzer bir direniş şiiri daha kaleme almıştır. Bu şiirinde ise yine vatan evlatlarını direnişe çağırmıştır. Buradaki direniş çağrısı hayatın her alanındaki zorluklara karşı bir direniştir:⁵⁸

*“Yok öyle umutları yitirip
Karanlıkta savrulmak...
Unutma; aynı gökyüzü altında
Bir direniştir yaşamak...
Biraz daha sabır,
Biraz daha inat.
Kapının arkasında bekleyen
Ölüm değil, hayat...”*

Benzer bir direniş durumu Mahmûd Dervîş'te de görülmektedir. Tevfik ez-Zeyyât ve Semih el-Kâsım gibi şairlerle beraber Filistin'in direniş edebiyatının öncü isimlerinden olmuştur. Filistin halkının acılarını, umutlarını, direnişlerini, acılarını lirik bir ifadeyle ifade etmiştir.⁵⁹ İsrail yönetiminin 1964 yılında Filistin halkına yaptığı zulüm ve işkenceleri “İnsan” adlı şiirinde dile getirmiştir:⁶⁰

وضعوا على فمه السلاسل
ربطوا يديه بصخرة الموتى

⁵⁶ “Nâzım Hikmet'in Hayatı ve Şiirleri,” erişim 20 Eylül 2023, <https://www.leblebitozu.com/nazim-hikmetin-hayati-ve-siirleri/>

⁵⁷ Hikmet, *Bütün Şiirleri*, 1975.

⁵⁸ <https://www.malumatfurus.org/yok-oyle-umutlari-yitirip-karanlikta-savrulmak/>, erişim 07 Kasım 2023.

⁵⁹ Fazlıoğlu, “Mahmûd Dervîş,” 177.

⁶⁰ Mahmûd Dervîş, *Divânu Mahmûd Dervîş* (Bağdat: Dâru'l-Hürriyye 1420/2000), 8.

وقالوا: أنت قاتلُ
أخذوا طعامه والملابسَ والبيارقُ
ورموه في زنزانه الموتى
وقالوا: أنت سارقُ
طردوه من كل المرافئ
أخذوا حبيبته الصغيرة
ثم قالوا: أنت لاجئُ

*Ağzına vurdular zincirleri,
Ölüler kayasıyla bağladılar ellerini,
Katilsin sen dediler,
Yemeğini, elbiselerini, bayraklarını aldılar.
Ölüler zindanına attılar...
Hırsızsin sen dediler,
Her yerden kovdular,
Küçük sevgilisini elinden aldılar,
Sonra sığınmacısın sen dediler...*

Yine Mahmûd Dervîş, 1956 yılında İsrail'in Kefr Kâsım kentindeki kırk dokuz Filistinli vatandaşı katlettiği Kefr Kasım katliamındaki direnişi "Kan Çiçekleri" adlı şiirinin bir kısmında betimler:⁶¹

كُفَرَ قَاسِمِ
إنني عدت من الموت لأحيا، لأغني
فدعيني أستعر صوتي من جرح توهج
وأعيني على الحقد الذي يزرع في عوسج
إنني مندوب جرح لا يساوم
علمتي ضربة الجراد أن أمشي على جرحي
وأمشي
ثم أمشي
وأقاوم

*Kefr Kâsım!
Yaşamak için, şarkı söylemek için ölümden döndüm
Bırak beni! ödünç alayım sesimi kor haldeki bir yaradan,*

⁶¹ Dervîş, *Divânu Mahmûd Dervîş*, 99.

*Teke dikenine ekilen nefrete karşı bana yardım et,
Tavizsiz bir yaranın temsilcisiyim ben,
Celladın darbesi bana yaramın üzerinde yürümeyi öğretti,
Yürümeyi
Sonra yine yürümeyi
Ve direnmeyi...*

Nâzım Hikmet'in Gençlik adlı şiirinde geçen "Sana sus derlerken haykır" ve direniş şiirinde geçen "Kapının arkasında bekleyen ölüm değil hayat" ifadesi ile Mahmûd Dervîş'in İnsan adlı şiirinde geçen "Ağzına vurdular zincir" ve Kefr Kasım şiirinde geçen "Yaşamak için şarkı söylemek için ölümden döndüm" ifadeleri ile karşı güçlerin vatandaşları türlü yaptırımlarla susturduğunu ancak milli şairlerin aynı üslupla vatan evlatlarını direnmeye çağırdığı görülmektedir.

İsrail hükümetinin 1948 yılında kurulmasından sonra Filistinlilere karşı uyguladıkları politikalar da sertleşmişti. Köyler Yahudiler için barınak haline gelmiş, Filistinliler evlerinden sürülmüş, insanların sokağa çıkması engellenmiş, ülkede ekonomik kriz hâkim olmuş, Filistinlilerin her hakları ellerinden alınmıştı. Yayın yapmanın yasak olması, okulların kapatılması, ekonomik özgürlüğün olmaması Filistin'de yapılan işkencelerin sadece bir kaçıydı. O zamanlardan günümüze kadar İsrail yönetimi Filistin'de sayısız ölümlere sebep oldu. Halkın çoğu zorunlu olarak göç etti. Sığınmacıların yaşadıkları kamplara saldırılar düzenledirler. Mahmûd Dervîş'in anılarının çoğunu geçirdiği Hayfa'sı, Tantura, Kudüs, Sabra, Nasruddin, Yasir, Lida, Deir kentleri toplu katliamlara sahne oldu. Bu kötü katliamlar, işkenceler, zulümler Filistinlilerin zihninde derin, sarılmaz yaralar açtı. Yapılan işkence ve zulümlere karşı protestolar, eylemler gerçekleştirilmiştir. Filistinli edebiyatçılar, yazar, şair ve sanatçılar bu zulme sessiz kalmayarak fikirleri ve yazdıklarıyla halka yapılan işkenceleri dünyaya duyurmuş; Mahmûd Dervîş, Gassân Kenafâni, Fedvâ Tûkân, Semih el-Kâsım, İbrahim Nasrallah, Naci el-'Ali gibi sanatçı ve yazarlar Filistin'e yardım eli uzatmaları için halkı direnişe çağırmışlardır.⁶² Hatta Mahmûd Dervîş, Fedvâ Tûkân'a attettiği "Filistinli Bir Yarannın Günlüğü" adlı şiirinde Filistin'deki direnişin sadece şiir yazmak olmadığını asıl meselenin İsrail'e karşı direnmek olduğunu şöyle ifade eder:⁶³

إلى فدوى طوفان
نحن في حل من التتكار
فالكرمل فينا
وعلى أهدابنا عشب الجليل
لا تقولي: ليتنا نركض كالنهر إليها
لا تقولي

⁶² Hüdanur Yıldırım, "Semih el-Kasım ve Filistin Direniş Edebiyatındaki Yeri," erişim 20 Eylül 2023 <https://dijitalhafiza.com/kose-yazilari/semih-el-kasim-ve-filistin-direnis-edebiyatindaki-yeri>.

⁶³ Dervîş, *Divânü Mahmûd Dervîş*, 165.

نحن في لحم بلادي... وَهِيَ فِينَا

.....

لم نكن قبلَ حَزِيرَانَ كَأَفْرَاخِ الْحَمَامِ

ولذا، لم يَتَقَتَّتْ حَبِنَا بَيْنَ السَّلَاسِلِ

نحن يا أختاه، من عشرين عام

نحن لا نكتب أشعارًا

ولكننا نقاتل

Fedvâ Tûfân'a

Hatırlamamıza hacet yok

el-Kermil içimizde çünkü

Kırpiklerimizin üstünde el-Celil'in otları

Keşke bir nehir gibi ona doğru koşarsak deme,

Sakın deme!

Biz Memleketimin etindeyiz ... Memleket ise içimizde!

.....

Güvercinlerin yavruları gibi değildik Haziran öncesi

Aşkımızın zincirler arasında parçalanmayışının sebebi işte bu

Ey Kardeşim! Biz yirmi yıldır şiir yazmıyoruz

Ancak biz savaşıyor, direniyoruz...

Siyonist rejim Filistin'e savaş açtığı zaman Mahmûd Dervîş'i de sürgüne mahkûm eder. O ise Siyonistlere şiiriyle direnir. Vatan aşkı ona acı vermesine rağmen vatani için savaşmaya ve direnmeye kararlıdır. Bunu "Filistinli Bir Aşık" şiirinde görmekteyiz:⁶⁴

عيونكِ شوكَةٌ فِي الْقَلْبِ

توجعني... وأعبدُها

وأحميها من الريحِ

وأغمدها وراء الليلِ والأوجاعِ... أغمدها

Gözlerin, canımı acıtan,

Kulluk ettiğim ve

Rüzgârdan koruduğum bir dikendir...

Gecenin ve acının arkasına, kalbime saplarım dikenini... Gizlerim ben onu.

Benzer durum Nâzım Hikmet'te de görülmektedir. 1951 yılında Türk vatandaşlığından çıkarılıp Moskova'ya sürgüne mahkûm edilen Nâzım Hikmet, 1951-1959 yılları arasında Moskova'da iken sosyalizm propagandasını Avrupa ülkelerine duyurmak için gider. Avrupa turnelerinde gördüğü her şehri Türkiye ile

⁶⁴ Akşit, "Şiir ve Direniş," 20; Dervîş, *Divanü Mahmûd Dervîş*, 41.

kıyaslaması memleket özlemini iyice depreştirmiş; vatanından uzakta olmak pes etmek yerine direnmeyi ve davasına sahip çıkmayı öğretmiştir. Bu minvalde kaleme aldığı “*Memleketim*” adlı şiiri şu şekildedir:⁶⁵

*“Memleketim, memleketim, memleketim,
Ne kasketim kaldı senin ora işi
Ne yollarını taşımış ayakkabım,
Son mintanın da sırtımda paralandı çoktan,
Şile bezindendi.
Sen şimdi yalnız saçımın akında,
İnfarktında yüreğimin,
Alnımın çizgilerindesin memleketim
Memleketim, memleketim...”*

Yine Nâzım Hikmet, Moskova’da sürgünde iken hayatının son günlerine yakın sanki hayata veda edeceğini anlamış gibi vatanından uzakta kalmanın özlemi ile bir gün döner umudu ve direnişi elden bırakmayan üslubuyla onu sürgüne zorunlu kılanlara karşı direnmiştir:⁶⁶

*“Engels’i hatırladım
Ne güzel şey külümüzün okyanusa savrulması.
Ama ben, çam tahtasından bir tabutta
Anadolu yaylasında gömüleyim istiyorum.
Yaylamıza kiraz vakti,
Ayrı ayrı gemilerden,
Konuk gelsin gemiciler.
Söylesinler ayrı ayrı denizlerin
Aynı büyük türküsünü.*

Mahmud Dervîş’in “*el-Kermil içimizde*” ve Nâzım Hikmet’in “*Memleketim memleketim...*” ifadeleri sürgündeyken memleket özlemini ve içeren benzer cümlelerdir.

Mahmûd Dervîş’in 1982 yılında Paris’te kaleme aldığı “*Defolun Gidin*” adlı şiiri el-Kermel adlı dergide yayımlandığında İsrail meclisinde büyük tepkilere yol açar ve Fransa Yahudi Siyonist lobisi Mahmûd Dervîş aleyhine mahkemeye suç duyurunda bulunur. İsrail Parlamentosu’ndan bir üye, “Şaire bakın! Ölülerimizi alıp gitmemizi istiyor” diyerek Mahmûd Dervîş’i kasteder. Şiirde zahir olarak İsrail ya da Yahudi kelimeleri geçmemiş olsa da bu şiirle Mahmûd Dervîş’in Siyonistleri

⁶⁵ Nurullah Yılmaz, “Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş’in Şiirlerinde Ortak Temalar: Sürgün, Hapishane ve Vatan Özlemi,” *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 22, no.1 (2013): 177.

⁶⁶ Nâzım Hikmet, *Yeni Şiirler (1951-1959)* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2010), 62.

kastettiği açıkça anlaşılır.⁶⁷ Mahmûd Dervîş bu şiir ile Filistin'e zulmeden Siyonist rejime karşı direnişini en güçlü, açık ve sert bir üslupla ifade etmiştir.⁶⁸

أيها المازون بين الكلمات العابرة
احملوا أسماءكم وانصرفوا
واسحبوا ساعاتكم من وقتنا، وانصرفوا
واسرقوا ما شئتم من زرقاة البحر ورمل الذاكرة
وخذوا ما شئتم من صور كي تعرفوا أنكم لن تعرفوا
كيف يبني حجر من أرضنا سقف السماء
لنا الحياة الأول ولنا الحاضر والحاضر والمستقبل
لنا الدنيا هنا والآخرة
فاخرجوا من أرضنا من برنا من بحرنا من قمحنا من ملحنا من جرحنا
فاخرجوا من ذكريات الذاكرة
أيها المازون بين الكلمات العابرة

*Ey sıradan kelimelerden geçenler,
İsimlerinizi toplayın ve defolun!
Saatlerinizi zamanımızdan alın ve defolun
Denizin maviliği ve hatıraların kumundan istediğinizi çalın
İstedığınız gibi fotoğraflayın ki anlayın anlayamayacağınızı,
Toprağımızdaki bir taşın göğün çatısını nasıl öreceğini
İlk hayat bizim, şimdi ve gelecek bizim
Burada bizim dünya ve ahiret
Vatanımızdan, toprağımızdan, denizimizden, buğdayımızdan, tuzumuzdan,
yaramızdan defolun
Belleğimizdeki anılardan defolun
Ey sıradan kelimelerden geçenler...*

Benzer bir üslup Nâzım Hikmet'te de görülmektedir. Nâzım, şairlik kariyerinin yanında ideolojisi uğruna mücadele eden ömrünü ve sanatını komünizm şiarına adayan bir şahıstır. Bu nedenle şiirlerinde sert üslup kullanmaktan kaçınmamıştır. 1929 yılında Peyami Safa, Vedat Nedim gibi yenilikçi şairlerle eskiyi savunan Abdülhak Hamit ve Mehmet Emin'i hedef alan "Resimli Ay" dergisinde yayınladığı "Cevap No 2" başlıklı şiiri eski sanat akımına karşı yeni sanat akımını savunma niteliğindedir.⁶⁹ Mahmûd Dervîş'in yukarıda serdedilen "Defolun Gidin"

⁶⁷ Eyüp Akşit, "Mahmud Derviş'in Şiirinde Evreler II," *Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, no. 4, (2017): 18.

⁶⁸ <https://diwandb.com/poem/عابرة-كلام-في-عابرون>, erişim 21 Eylül 2023.

⁶⁹ Hikmet, *Bütün Şiirleri*, 225-226; Fikret Uslucan, "Kırılan Putlar Düşman İlan Edilen Dostlar Nazım Hikmet'in Kalem Kavgaları," *Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Türkçe'nin Sürgün Şairi Nazım Hikmet Özel Sayısı*, 121, no.2, (2007): 7.

şiiiri ile Nâzım Hikmet'in "Cevap No 2" adlı şiirleri konuları itibariyle farklı ancak her iki şiirde de aynı direniş üslubu görülmektedir. Mahmûd Dervîş Siyonist güçlere, Nâzım Hikmet ise eski sanat akımını savunup yeniyi kabul etmeyen şairlere karşı sert üslupla direnmiştir.

*"İki serseri var: Birinci serseri
Köprü altında yatar, sulara yıldızları sayar geceleri...
İkinci serseri var: ikinci serseri
Atlas yakalı sarhoş sofralarında
Bağdatlı bir dilencinin çaldığı sazdır.
Fransız emperyalizminin idare meclisinde
Ayvazdır...
Ben: ne köprü altında yatan,
Ne de atlas yakalı sarhoş sofralarında
Saz çalıp Arabistan fıstığı satanların şairiyim;
Topraktan, ateşten ve demirden hayatı yaratanların
Şairiyim ben..."*

Bir ömür boyu direnmek, yaşamın olumsuz koşullarıyla savaşmak birbirine sıkıca bağlı zincirin halkaları gibidir. Halkalardan biri koptuğu zaman, diğer halkalar boşlukta kalır. Nâzım Hikmet hayatı boyunca tüm direniş halkalarını elinde sıkı tutmuştur. Kimi zaman bedeni yaşadıklarından etkilenmiş ancak bu etkiyi, mücadelesine, yaşam sevincine ve üretkenliğine yansıtmamıştır. Hapis yaşamı, oradaki koşullar ister istemez insanın psikolojisini de etkiler. Nâzım Hikmet'in hapisteki yaşamının 10. yılında kaleme aldığı "Hapiste Yatacak Olana Bazı Öğütler" adlı şiiri, o zor şartlara direnmek için nelerin gerekli olduğunu her yönüyle ortaya koyuyor:⁷⁰

*"Dünyadan, memleketinden, insandan
Umudun kesik değil diye ipe çekilmeyip de
Atılırsan içeriye, yatarsan on yıl on beş yıl,
Daha da yatacağından başka sallansaydım ipin ucunda,
Bir bayrak gibi keşke demeyeceksin,
Yaşamakta ayak direyeceksin.
Belki bahtiyarlık değildir artık,
Boynunun borcudur fakat düşmana inat
Bir gün fazla yaşamak.
İçerde bir tarafınla yapayalnız kalabilirsin kuyunun dibindeki taş gibi
Fakat öbür tarafın öylesine karışmalı ki dünyanın kalabalığına,
Sen ürpermelisin içerde dışarda kırk günlük yaprak kıpırdasa.
İçerde mektup beklemek, yanık türküler söylemek bir de
Bir de gözünü tavana dikip sabahlamak
Tatludur ama tehlikelidir.*

⁷⁰ Mustafa Balbay, *Aşkın ve Direnişin Şairi Nâzım Hikmet* (İstanbul: Halk Kitabevi Yay., 2018), 109; Hikmet, *Bütün Şiirleri*, 932.

*Tıraştan tıraşa yüzüne bak, unut yaşını
Koru kendini bittin bir de bahar akşamlarından...
Bir de ekmeği, son lokmasına dek yemeyi,
Bir de ağız dolusu gülmeyi unutma hiçbir zaman.
Bir de kim bilir sevdiğin kadın seni sevmez olur
Ufak iş deme, yemyeşil bir dal kırılmış gibi gelir içerdeki adama.
İçerde gülü bahçeyi düşünmek fena,
Dağları deryaları düşünmek iyi,
Durup dinlenmeden okumayı yazmayı,
Bir de dokumacılığı tavsiye ederim sana, bir de ayna dökmeyi.
Yani içerde on yıl on beş yıl, daha da fazlası hatta geçirilmez değil, geçirilir
Kararmasın yeter ki sol memenin altındaki cevahir...”*

Hapsin özelliklerinden biri de herkesi eşitlemesidir. Herkes orada bağımsızlığından, özgürlüğünden yoksun, birbirine benzer koşullarda ayakta durmaya, hayata tutunmaya, yaşamaya çalışır. Nâzım Hikmet, o kadar zor koşullar içinde hem sesi dünyanın öbür ucundan duyulacak, gücü yüzyılları aşacak şiirleri yazmak için direnirken hem de kendisinden borç isteyen bir mahpusun derdine çözüm olmak için çabalıyordu. Nâzım Hikmet’le beraber Bursa Cezaevi’nde yatan Orhan Kemal, “Nâzım Hikmet’le 3,5 Yıl” adlı anılarını topladığı kitabında şöyle der:⁷¹

“Nâzım Hikmet çevresindekilere iyilik yapmaktan zevk alırdı. Mesela, ondan borç istedikleri zaman verecek parası olmadığı halde, başkalarından borç alır, verirdi.”⁷²

Mahmûd Dervîş’in hayatına bakıldığı zaman şiirlerinde Nâzım Hikmet gibi hapis imgesinin fazlaca olduğu görülür. Yani Nâzım ve Mahmûd Dervîş hapis hayatı bakımından aynı kaderi paylaşmış demek yanlış olmayacaktır. Zira Mahmûd Dervîş de hapiste iken Nâzım gibi dışarıda olup bitenlere büyük özlem duymakta, psikolojisini sağlam tutmak ve üretkenliğini kaybetmemek için direnmekteydi. 1966 yılında Hayfa’da Siyonist rejimin onu tutukladığı zaman yazdığı özgürlüğe özlem şiirleri adeta Mahmûd Dervîş’in hapisteki direnişini anlatmaktadır. Aslında kendi yaşam alanı kendine zindan olmuştur. Çocukluktan yetişkinliğe en güzel yıllarını geçirdiği Hayfası ona zindandır artık. Tıpkı Necip Fazıl Kısakürek’in; “Öz yurdunda garipsin öz vatanında parya” sözü Mahmûd Dervîş’in adeta o yıllarının özeti gibidir. O dönemde hapiste yazdığı “Zindan” adlı şiiri buna örnek verilebilir.⁷³

تَغَيَّرَ عَنَوَانِ بَيْتِي
وَمَوْعِدُ أَكْلِي
وَمَقْدَارُ تَبْغِي تَغَيَّرَ

⁷¹ Balbay, *Aşkın ve Direnişin Şairi Nâzım Hikmet*, 109.

⁷² Balbay, *Aşkın ve Direnişin Şairi Nâzım Hikmet*, 110.

⁷³ Yılmaz, “Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş’in Şiirlerinde,” 188; Dervîş, *Divanü Mahmûd Dervîş*, 54.

ولون ثيابي، ووجهي، وشكلي
وحتى القمر
عزيز علي هنا
صار أحلى وأكبر
ورائحة الأرض: عطر
وطعم الطبيعة: سُكَّر
كأنني على سطح بيتي القديم
ونجم جديد
بعيني تسمَّر

*Evimin adresi,
yemeğimin saati,
ve tütün miktarım değişti,
Elbisemin rengi, yüzüm ve şeklim,
Ay bile,
Burada benim için değerli
Daha tatlı ve daha büyük oldu,
Toprağın kokusu: misk
Tabiatın tadı: şeker,
Sanki eski evimin çatısındayım
Ve yeni bir yıldız
Gözlerimde sabitleşti.⁷⁴*

Mahmûd Dervîş yine hapis yıllarında kaleme aldığı “Zindandan Telgraf” adlı şiirinde hapisteki direnişi şöyle ifade etmektedir.⁷⁵

من آخر السجن، طارت كف أشعاري
تشد أيديكُم رِيحًا... على نارِ
أنا هنا، ووراء السور، أشجاري
تُطَوِّعُ الجبلَ المغرورَ... أشجاري
مذ جنُّتُ أدفع مهر الحرف، ما ارتفعت
غيرُ النجوم على أسلاك أسواري

*Zindanın sonundan şiirlerimin eli uçtu,
Şiirimin etkisi, bir ateş, esen bir rüzgarın bıraktığı etki gibidir.⁷⁶
Buradayım ben ve ağaçlarım surların arkasında*

⁷⁴ Yeni hayatı olan hapsi yeni bir yıldıza benzetmekte.

⁷⁵ Dervîş, *Divânu Mahmûd Dervîş*, 53.

⁷⁶ Şiirim sizin gücünüzü artırır.

*Mağrur dağın boynunun eğdirir benim ağaçlarım...
Mihrini ödemeye geldiğimden beri⁷⁷,
Yükselmedi surlarımın telleri üzerinde yıldızlardan başka bir şey...*

Nâzım Hikmet'in direndiği konular arasına aşkı dahil etmemek olmaz. Nâzım Hikmet de Yunus Emre gibi aşkı derinlerde yaşayan bir şairdir. Hem de Nâzım'ın tüm bedenini saran bir gerçeklikle aşk. Ona göre "aşık olmayandan hiçbir halt olamaz"dır⁷⁸. Ömrü boyunca aşkla hep barışık olan Nazım, mücadelesini, direnişini ve şairliğini de aşkla yapmıştır. Nâzım hayatı boyunca Nüzhet, Lena, Piraye, Münevver ve Vera adlı kadınlarla evlenmiştir. Nâzım Piraye ile 16 yıl süren evliliğinde sadece 3 yıl eşiyle beraber olmuştur. Öyle zannediliyor ki bu beş isimden sadece Piraye için zindana direnmiş belki de Piraye'den ötürü yaşam sevincini, hayata karşı direncini yitirmemiştir. 1942 yılında Bursa Cezaevinde yatarken "Piraye İçin Saat 21-22 Şiirleri" yazar eşine olan özlemine bir nebze gidermeye, yaşama karşı direnmeye çalışırdı. O yazdığı şiirlerden biri de "Pirayende" adlı şiirdir.⁷⁹

*"Sen ki güzelsin, cesursun, iyi ve akıllısın;
Artık kayboldu "dün",
Geri dönmez bir daha.
Ve ey kalbimin sahibi;
"yarın" içindedir "bugün"ün
Koza tırtulundaki altın kelebek gibi.
Sevgilim;
Çekirdekler kabukla örtülüdürler.
Sevgilim;
Yıldızlarımızın bahçesinden dal koparma,
Yemişlerini kesme dilim dilim.
Koparılmış dal
Ve kesilmiş yemişler ölüdürler.
Sen ki cesursun, güzelsin, iyi ve akıllısın;
Bahçeyi görebilmektir bahtiyarlık
Durmadan kuruyup durmadan yeşeren bahçeyi.
Durmadan kuruyup durmadan yeşeren bahçeden
Geçmez iki kere aynı rüzgâr..."*

Daha önce de belirtildiği gibi Nâzım Hikmet'le Mahmûd Dervîş'in hapis hayatı, orada yaşadıkları, yazdıkları şiirlerin üslubu birbiriyle paralellik arz etmektedir. Mahmûd Dervîş'in şiirlerinde de aşkla direniş konusu fazlaca görülmektedir. Nitekim vatanına aşıktır, sevdiği kadınlara aşıktır, annesine aşıktır. Nâzım'ın hapiste Piraye'ye şiirler yazdığı gibi Mahmûd Dervîş'de hapiste iken annesine yazdığı

⁷⁷ Yazdıklarımın dolay hapse atıldığımın beri.

⁷⁸ Balbay, *Aşkın ve Direnişin Şairi Nâzım Hikmet*, 179.

⁷⁹ Balbay, *Aşkın ve Direnişin Şairi Nâzım Hikmet*, 179-180; Hikmet, *Bütün Şiirleri*, 825.

“Anneme” adlı şiiri onun zindandaki zor şartlara nasıl direndiğini göstermektedir. Bu şiir yayınlandıktan sonra çok yankı uyandırır.⁸⁰

أحُنُّ إِلَى خَبزِ أُمِّي
وَقَهْوَةِ أُمِّي
وَلَمْسَةِ أُمِّي
وَتَكَبُّرُ فِي الطَّفُولَةِ
يَوْمًا عَلَى صَدْرِ يَوْمٍ
وَأَعَشَّقُ عَمْرِي لِأَنِّي
إِذَا مُتُّ
أَخْجَلُ مِنْ دَمْعِ أُمِّي
خَذِينِي، إِذَا عَدْتُ يَوْمًا
وَشَاخًا لُهُدْبِكَ
وَعَطَّيْ عِظَامِي بِعِشْبِ
تَعَمَّدَ مِنْ طَهْرٍ كَعَبِكَ
وَشُدِّي وَثَاقِي
بِخِصْلَةِ شَعْرٍ
بِخِيطِ بِلَوَّحٍ فِي ذَيْلِ ثَوْبِكَ
عَسَانِي أَصِيرُ إِلَهًا
إِلَهًا أَصِيرُ
إِذَا مَا لَمَسْتُ قَرَارَةَ قَلْبِكَ
ضَعِينِي، إِذَا مَا رَجَعْتُ
وَقُودًا بِتَنْوَرِ نَارِكَ
وَحَبْلَ غَسِيلٍ عَلَى سَطْحِ دَارِكَ
لَأَنِّي فَفَقَدْتُ الْوُقُوفَ
بِدُونَ صَلَاةِ نَهَارِكَ
هَرِمْتُ، فَرَدَّيْ نَجُومَ الطَّفُولَةِ
حَتَّى أَشَارِكَ
صَغَارَ الْعِصَافِيرِ
دَرِبِ الرَّجُوعِ
لِعُشِّ انْتِظَارِ

⁸⁰ Dervîş, *Divânü Mahmûd Dervîş*, 49.

*Annemin ekmeğini,
Kahvesini
Ve dokunuşunu özlüyorum...
Ve gün geçtikçe
Çocukluk içimde büyüyor
Kendimi önemişiyorum çünkü
Eğer ölürsem
Annemin gözyaşlarından utanırım
Bir gün geri dönersem şayet al beni
Kirpiğine örtü olayım
Temiz topuklarıyla paklanmış
Çimenlerle ört kemiklerimi
Saçının bir tutamıyla
Sıkıca bağla beni
Elbisenin kuyruğundan sallanan bir iple
Dokunursam kalbinin derinliklerine
Bir ilah olabilirim belki
Bir ilah olabilirim
Eğer geri dönersem koy beni
Fırına yakacak gibi
Ve evinin damına as beni bir çamaşır gibi
Çünkü ben direncimi kaybettim
Duaların olmadığı için
Yaşlandım, çocukluğumun yıldızını geri ver ki
Küçük serçeler ile birlikte
Bekleyen yuvanın
Dönüş yoluna çıkayım...*

SONUÇ

Öncelikle Karşılaştırmalı edebiyat bağlamında farklı ırklara sahip ve farklı kültürde yetişmiş iki şairin şiirlerindeki benzerlik ve farklılıkları tespit etmek bu alana ve bu alanda çalışma yapacak araştırmacılara katkı sağlayacağı öngörülmüştür.

Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş'in hayatı, yaşam koşulları, uğruna mücadele edip direndikleri olgular hemen hemen aynı olduğu için şiirlerinde benzer ve bazen de birbirinin aynı üslupları kullandıklarını görmekteyiz. Aynı zamanda her iki şair de yalın, akıcı ve herkes tarafından algılanabilen bir dille şiirlerini kaleme almışlardır.

Türk şiiri tarihine bakıldığı zaman "Devrimci İdeoloji"yi şiirlerine yansıtan ilk şairin Nâzım Hikmet olduğu görülmektedir.⁸¹Aynı şekilde Mahmûd Dervîş'de

⁸¹ Talat Sait Halman, "Nâzım Olmasaydı," *Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Türkçe'nin Sürgün Şairi Nazım Hikmet Özel Sayısı*, (2007), 524.

şiiirlerinde -ne olursa olsun- her şartta mücadele fikrini benimsediği ve şiiirleriyle halkı direnişe davet ettiği için “Filistin Direniş Şairi” unvanına layık görölmüştür, bu bakımdan benzer şiiirlerdir.

Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş dünyada ve özellikle kendi ölkelerinde önemli siyasi olaylara tanıklık etmiş şiiirler olmaları sebebiyle şiiirlerinde topluma, toplumun gerçeklerine eğilen realist ve toplumcu gerçekçi bir bakış açısı görölmektedir. Her iki şiiir de yaşadıkları dönemdeki toplumun sorunlarına kayıtsız kalmamış; şiiirleriyle direniş göstermiş ve halkı da şiiirle direnişe davet etmişlerdir.

Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş genel olarak şiiirlerinde ve özellikle direniş temalı şiiirlerinde, vatan sevgisi, kahramanlık, her şartta ve koşulda mücadeleyi ele aldıkları için “epik” türü şiiirin öncülerindedir dersek yanlış olmayacaktır.

Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş şiiirlerinde serbest ölçüyü ustalıkla kullanan iki şiiirdir.⁸² Hatta yeni dönem Türk şiiiri ve modern Arap şiiirinde serbest nazmın kullanımını yaygınlaştırmışlardır.

Direniş şiiirleri açısından incelendiğinde Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş direndikleri kişi/kişiler ya da olguları şiiirlerine aktarırken korkusuzca sert bir üslupla ifade etmişlerdir.

Her iki şiiirin yaşamları boyunca farklı ölkelerde direndikleri ideolojileri uğruna hayatlarını idame ettirmek zorunda olmaları birbirine çok benzer yaşamlar sürdüklerini göstermektedir.

Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş, şiiirlerinde politika ve sanatı iç içe işlediklerinden dolayı objektif dünya görüşünü benimseyen politik bir kimliğe bürünmüşlerdir.⁸³

Çalışmada her iki şiiirin şiiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla Nâzım Hikmet'i Türk edebiyatında realizm şiiirin öncüsü, Mahmûd Dervîş'i ise Modern Arap şiiirinin zirvesi şeklinde ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Nâzım Hikmet yaşça Mahmûd Dervîş'ten büyük olduğu; mücadeleye ve şiiir yazmaya Dervîş'ten önce başladığı için iki şiiirin uğruna mücadele ettikleri davaları aynı olması hasebiyle Mahmûd Dervîş çoğu direniş şiiirinde kendini Nâzım'la özdeşleştirmiş çoğu şiiirinde onu örnek almıştır. Edebiyatçıların ifade ettiği “Filistin'in Nâzım Hikmet'i Mahmûd Dervîş”tir sözü bunu destekler niteliktedir.

Çalışmada Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş'in şiiirlerinden yola çıkarak şiiirler söylelenebilir: Nâzım Hikmet, şiiirlerinde dünyaya gösterdiği hayat görüşü, dünya edebiyatındaki rolü, hapiste ve sürgünde geçirdiği verimli yılları, şiiir dilinin evrensel olması ve hemen hemen her konuda bir şiiirinin olması yani şiiirlerinin konularının çok çeşitli olması her şiiirde bulunmayan güzide bir değerdir. Aynı özelliklere Mahmûd Dervîş'de sahiptir. Çoğu Modern Arap şiiirinin sahip olmadığı “evrensellik” sıfatına sahip bir şiiirdir. Dervîş, Nâzım Hikmet gibi hayat görüşünü

⁸² Yılmaz, “Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş'in Şiiirlerinde,” 193.

⁸³ Yılmaz, “Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş'in Şiiirlerinde,” 193.

şiiirlerine yansıtmış, hapis ve sürgün hayatında bile direnişi elden bırakmamış; şiiirlerini konuları çok çeşitli ve her kesimden insana seslenen bir evrensellelikle yazmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/Reference

- Akcan, Sacide. “Fuzuli’nin Leyla ve Mecnun’uyla Shakespeare’in Romeo ve Juliet’inin Karşılaştırılması.” Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2021.
- Akşit, Eyüp. “Mahmud Derviş’in Şiirinde Evreler II.” *Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, no. 4 (Haziran 2017): 13-33
- Akşit, Eyüp. “Şiir ve Direniş Yolunda Bir Ömür: Mahmûd Dervîş.” *Türkiye Din Eğitimi Araştırma Dergisi*, no. 1 (Haziran 2016): 13-36
- Atalay, İrfan. *Karşılaştırmalı Edebiyat*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2019.
- Aytaç, Gürsel. *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1997.
- Balbay, Mustafa. *Aşkın ve Direnişin Şairi Nâzım Hikmet*. İstanbul: Halk Kitabevi, 2018.
- Bassnett, Susan. *Comparative Literature: A Critical Introduction*. Oxford-Cambridge: Blackwell Publishers, 1993.
- Brunel, Pierre ve Pichois, Claude ve Rousseau, André Michel. *Qu’est-ce que la littérature comparée?* Paris: Arman Colin, 1967.
- Chevrel, Yves. *La Littérature Comparée*. Paris: Puf, 1989.
- Çetişli, İsmail. *Edebiyat Sanatı Bilimi*. Ankara: Çağ Yayınları, 2008.
- Dervîş, Mahmûd. *Divan-u Mahmûd Dervîş*. 2 cilt. Bağdat: Daru'l-Hürriyye 1420/2000.
- Dervîş, Mahmûd. *el-A'mâlu'l-Kâmile*. 3 cilt. Londra: Dâru's-Sekâfe, 1420/2000.
- Erçin, Meltem. “Bertolt Brecht’in Arturouî’nin Yükselişi ve Haldun Taner’in Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım Eserlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım.” Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2022.
- Étiemble, René. *Essais de littérature (vraiment) générale*. Paris: NRF, 1975.
- Fazlıoğlu, Şükran. “Mahmûd Dervîş.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 177-178. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

- Halman, Talat Sait. "Nazım Olmasaydı." *Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Türkçe'nin Sürgün Şairi Nâzım Hikmet Özel Sayısı*. (Ocak 2007): 636.
- Hasan, Ahmed. *Şâ'iru'l-mukâveme Mâhmûd Dervîş*. Kahire: Dâru'l-Fâruk li'l istismârât ve's- Sekâfe, 1428/2008.
- Hikmet, Nâzım. *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2023.
- İbrâhîm, Muhammed. *Ecmelu Kasâidi Mahmûd Dervîş Hayâtuhu ve Şi'ruhu*. Ürdün: Dâru'l-ihyâ li'n-neşri ve't-tevzi', 1429/2009.
- Kahraman, Alim. "Nâzım Hikmet." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 347-348. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Kaya, Senem. *Edebiyatta Sonsuz Bir Serüven: Karşılaştırmalı Edebiyat*. Ankara: Gece Akademi, 2019.
- Majadly, Haifa ve Yılmaz, İbrahim. "Filistin Edebiyatında Kimlik Sorunu." *Erzurum İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, no. 2 (2016): 145-157.
- Mıgıdıs, Şeker Linda ve Z. Emine Bogenç Demirel. "Nâzım Hikmet'in Edebiyat Alanındaki Konumuna ve Eserlerinin Çeviri Yoluyla Dolaşımına Kısıtların Olumlu Etkileri." *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi*, no. 29 (2020): 83-116.
- Nureddin, Vâlâ. *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*. İstanbul: İlke Yayınları, 1965.
- Pegeaux, Daniel-Henri. *La littérature générale et comparée*. Paris: Armand Colin, 2012.
- Popper, Karl Raimund. *Açık Toplum ve Düşmanları c.2: Hegel ve Marx*. Çeviren Harun Rızatepe. Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1968.
- Sağlık, Safa Enis. "Modern Çağın Hastalığı Yabancılaşma: Hermann Hesse'nin Bozkırkurdu ve Yusuf Atılgan'ın Aylak Adam Romanlarının Karşılaştırılması." Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi, 2022.
- Schulz, Hans-Jörg ve Rhein, P.H. *Comparative Literature: The Early Years*. Hill: University of North Carolina Press, 1973.
- Sertel, Zekeriya. *Mavi Gözlü Dev: Nazım Hikmet ve Sanatı*. İstanbul: Belge Yayınları, 1965.
- Şehirli, Tuba Nur. "Ana Hatları ile Modern Filistin Şiiri ve Mahmûd Dervîş: Hayatı, Eserleri ve Şiirindeki Temel Kavramlar." Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.
- Şengül, Melis. "Tarihi Roman Odağında İlyas Esenberlin ve Kemal Tahir'in Tarihi Romancılığının Karşılaştırılması." Yüksek Lisans, Tezi Hacettepe Üniversitesi, 2022.
- Tieghem, Paul Van. "La synthèse en histoire littéraire. Littérature comparée et littérature générale." *Revue de Synthèse Historique*, no. 31 (1921): 1-16

- Tur, Salih. “Fedva Tûkân ve Mahmûd Dervîş’in Şiirleinde Direniş.” *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, no.10 (2010): 155-173.
- Uslucan, Fikret. “Kırılan Putlar Düşman İlan Edilen Dostlar Nazım Hikmet’in Kalem Kavgaları, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi, Türkçe’nin Sürgün Şairi Nazım Hikmet Özel Sayısı*, no. 2 (2007): 70-82.
- Yılmaz Nurullah, *Filistinli Şair Mahmûd Dervîş*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2013.
- Yılmaz, Nurullah. “Nâzım Hikmet ve Mahmûd Dervîş’in Şiirlerinde Ortak Temalar: Sürgün, Hapishane ve Vatan Özlemi.” *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, no.1 (2013):175-195.

Elektronik Kaynakça/Electronic Reference

- “Arapça ve Farsça da Nâzım Hikmet Dizeleri.” Erişim 28 Kasım 2023, <https://tarihdergi.com>.
- “Bir Filistin Yine Var.” Erişim 28 Kasım 2023, <https://www.evrensel.net/yazi/71890/bir-filistin-yine-var>.
- Hüdanur Yıldırım, “Semih el-Kasım ve Filistin Direniş Edebiyatındaki Yeri.” Erişim 20 Eylül 2023 <https://dijitalhafiza.com/kose-yazilari/semih-el-kasim-ve-filistin-direnis-edebiyatindaki-yeri>.
- “Mahmoud Darwish.” Erişim 25 Eylül 2023, <http://mahmouddarwish.ps>.
- “Nâzım Hikmet Üzerine Bir İnceleme.” Erişim 28 Kasım 2023, <https://daragacisanat.com>
- “Nâzım Hikmet’in Hayatı ve Şiirleri.” Erişim 20 Eylül 2023, <https://www.leblebitozu.com/nazim-hikmetin-hayati-ve-siirleri/>
- “Nâzım Hikmet’in Hayatı.” Erişim 5 Kasım 2023, https://tr.wikipedia.org/wiki/Nâzım_Hikmet.
- “Nâzım’ın Hikayesi.” Erişim 28 Kasım 2023, <https://www.naziminhikayesi.com/5-dunya-sairi/kacis>.
- <https://diwandb.com/poem/عابر-كلام-في-عابرون.html> Erişim 21 Eylül 2023.
- <https://www.malumatfurus.org/yok-oyle-umutlari-yitirip-karanlikta-savrulmak/> Erişim: 07 Kasım 2023.
- محمود درويش Erişim: 28 Kasım 2023, https://ar.m.wikipedia.org/wiki/محمود_درويش